

Arheološka istraživanja i rekonstrukcija groblja sa stećcima na lokalitetu „Han“ u selu Šabićima na planini Bjelašnici (Općina Trnovo)

Lidija Fekeža
Sarajevo

Uvod

Spuštajući se u selo Šabiće, prvi pogled namjernika pada na groblje sa stećcima, koje se nalazi blizu raskršća puteva za jug i istok. Takav smještaj, uobičajen za kasnosrednjovjekovna groblja, bio je ujedno jedan od uzroka za njeno potpuno devastiranje, koje je djelomično izvršeno tokom rata u Bosni i Hercegovini 1992-1995, a nastavilo se u poslijeratnom periodu do 1999. godine.

Razgrađivanje ovog groblja, kao i mnogih drugih, odavno je počelo, što prirodnim utjecajima, što nebrigom ljudi. Kasnih šezdesetih godina 20. vijeka na lokalitetu je evidentirano 58 stećaka. Na spomenicima su primijećena znatna oštećenja, a bilo je već tada prevaljenih i utonulih stećaka, stoga u tom opisu nisu izdvojeni spomenici s postoljima. Stručnjaci Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Sarajeva 1986. godine su konstatalirali da je određeni broj stećaka bio pomjeran, a na nekima od njih su bila vidljiva napuknuća prouzrokovana mehaničkim putem. Nekoliko stećaka u sjeverozapadnom dijelu nekropole nalazilo se uz nekada uski seoski put koji je kasnije pretvoren u normalnu asfaltiranu saobraćajnicu.

Od 1993. do 1995. godine na ovoj lokaciji je bila vojna baza međunarodnih snaga u Bosni i Hercegovini (UNPROFOR-a). Bio im je potreban parking prostor, prošireni put i utvrđeni zaklon od vreća napunjenih pijeskom i bodljikave žice koji je smješten na lokaciju glavnog dijela nekropole. Tom prilikom pomjerene su dvije skupine stećaka; jedna sa sjeveroistočnog ruba groblja, a druga ispred i pored zgrade Mjesne zajednice. Iza rata 1999. godine, od preostalih stećaka in situ, većina ih je 1999. godine, teškom mehanizacijom sklonjena uz istočni rub puta, nekoliko ih je dospjelo jugozapadno od prvobitne lokacije, a manji dio je strovaljen u jarak između nekropole i mezarja na zapadnoj strani, poneki je zatrpan zemljom pri ravnanju terena, a jedan je prevaljen preko živice u mezarje (Sl. 1). Tada su mnogi spomenici

znatno oštećeni ili prepukli. Od 16. 7. do 10. 8. 2001. izvršena su arheološka istraživanja grobova. Naredne, 2002. godine stećci su, koliko je to bilo moguće, prema raspoloživoj dokumentaciji i prema stanju na terenu vraćeni na prvobitnu lokaciju, ali nije bilo moguće izvršiti rekonstrukciju prvobitnog stanja groblja¹.



Sl.1 Stećci izmješteni uz cestu, u pozadini Kuk

Geografski položaj

Planina Bjelašnica se prema prirodnom položaju geografski dijeli na „bosansku” i „hercegovačku”. Bosanski dio se nalazi na sjevernim padinama planine na kojima nema stalnih naselja osim na krajnjim donjim obroncima

¹ Akcija za vraćanje stećaka na prvobitnu lokaciju uz prethodna arheološka istraživanja pokrenuta je u Zavodu za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo, uz finansijsku podršku Francuskog bataljona UNPROFOR-a i UNESCO-a. Sva dokumentacija, koja se odnosi na historijat lokaliteta, na arheološka istraživanja i postavljanje stećaka na staro mjesto, nalazi se u Kantonalnom zavodu za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa u Sarajevu. U arheološkoj ekipi, pored, autorice L. Fekeže, istraživača-saradnika i Mirsada Sijarića, kustosa, oboje iz Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, bili su i mr. sci Krešimir Filipec, znanstveni asistent na Katedri za opću srednjovjekovnu i nacionalnu arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Terensku dokumentaciju izradila je Tatjana Mijatović, student arhitekture. Terenski snimci L. Fekeže.

i u dolini uz cestu (Hadžići, Pazarić i Raštelica). Hercegovački dio Bjelašnice prostire se na južnim padinama sa stalnim naseljima. Južni dio Bjelašnice proteže se sve do desne (bosanske) obale rijeke Neretve². U jugoistočnom predjelu planine, na takozvanoj "niskoj Bjelašnici" na nadmorskoj visini između 1100 i 1500 m, nalaze se stalna naselja. U gornjem toku rijeke Rakitnice, na desnoj obali su: Umoljani, Kramari, Lukavac, Brda, Milešići, Šabići i Rakitnica, a na pobrđima uz lijevu obalu su veća naselja Bobovica i Tušila. Zapadno od ove skupine sela, u srednjem toku Rakitnice su Lukomir, Čuhovići i Blaca. Cijeli predio je bio preko Štirnog dola povezan sa Sarajevskim poljem na sjeveroistoku, a Jagodin dola i Radobolje sa Konjicom na zapadu. Tridesetih godina prošlog vijeka stanovnici nabrojanih sela smatrali Hercegovcima, osim stanovnika Lukavca i Rakitnice³. Po ondašnjoj sreskoj podjeli granica srezova Konjic i Sarajevo išla je linijom s čije su istočne strane bila sela Lukavac i Rakitnica i pripadala su Sarajevskom srezu, a sva ostala, sa zapadne linije razgraničenja, od Šabića, preko Kramara, Brda, Milešića, i Umoljana pripadala su Konjičkom srezu. Pomenuta grupa sela na jugoistočnoj strani Bjelašnice udaljena je podjednako od Sarajeva i od Konjica, osam sati hoda na obje strane. Iznad tih sela na visini od oko 1500 m bili su sezonski stočarski stanovi stanovništva iz okoline Mostara, te nekih mjesta iz istočne i zapadne Hercegovine⁴.

Podbjelašničko selo Šabići nalazi se na jugoistočnim padinama planine Bjelašnice, na raskrsnici puteva za naselja Rakitnicu na istoku i Sinanoviće na jugu. Smješteno je na nadmorskoj visini oko 1160 m, u dolini amfiteatralnog oblika koja se spušta od sjevera ka jugu, prema desnoj obali Rakitnice. Groblje sa stećcima se nalazi na jugoistočnom kraju sela. Sa sjeveroistočne strane lokaliteta, odmah do puta za selo Rakitnicu, spuštaju se strme padine brda Kuk. Sa sjeverozapadne i zapadne strane, nedaleko od lokaliteta protiče potok Kolijevka, koji se nešto južnije ulijeva u Rakitnicu. Na zapadu, između potoka Kolijevke i srednjovjekovnog groblja je mezarje (Pl. 1).

² Popović, 1932, 59; Beljkašić-Hadžidedić 1999, 8.

³ Popović 1932, 59.

⁴ Popović 1932, 55-96; Beljkašić-Hadžidedić 1999, 8.



Pl.1 situacioni plan lokaliteta Han na Bjelašnici

Prethodni podaci i saznanja o lokalitetu Han

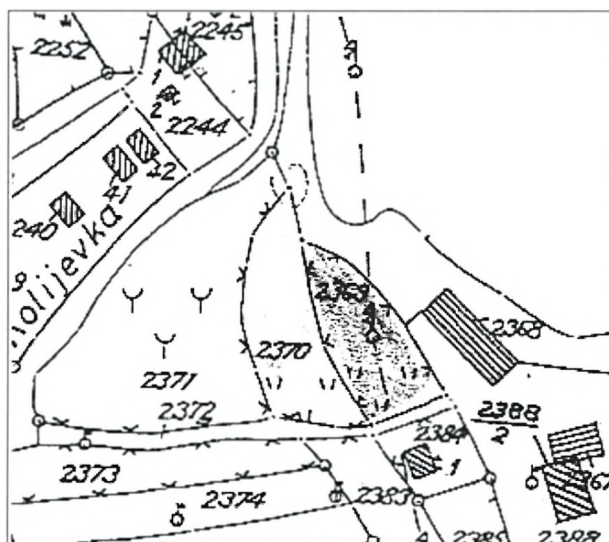
Na lokalitetu „Han” nalazilo se, prema podacima objavljenim 1971. godine, 58 stećaka (9 ploča, 41 sanduk i 8 sljemenjaka). Sljemenjaci imaju urezanom linijom označene strehe, a jedan sljemenjak ima krov na četiri vode. Nadgrobnici su bili poredani u nizovima. Orijehtacija 48 spomenika je bila sjever-jug, a 10 zapad-istok. Svega je 5 spomenika bilo ukrašenih: 3 sanduka i 2 sljemenjaka. Motivi su jednostavni: urezana linija, obična i tordirana vrpca i prikaz štapa⁵. Aerofotogrametrijsko snimanje terena obavljeno je 1981.godine. Prema uvećanom snimku (1:250) moglo se dešifrirati ukupno 55 spomenika, a pretpostavlja se po mrljama na planu da ih je bilo više. Od toga je 47 spomenika unutar groblja, 8 spomenika oko zgrade u kojoj je ured Mjesne zajednice i još neki sadržaji važni za funkcionisanje naselja.

⁵ Bešlagić 197, 179.

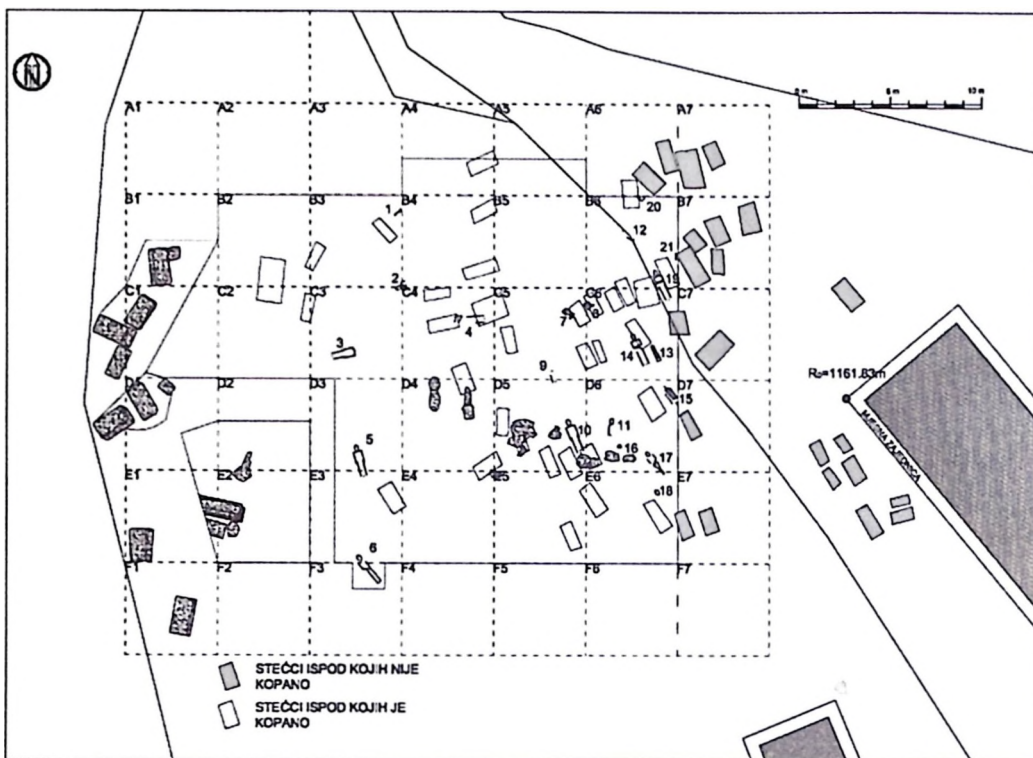
Ovi spomenici su dakle dislocirani prije aerofotogrametrijskog snimanja, u vrijeme proširivanja seoske staze u normalnu cestu za motorna vozila (Pl. 2). Prije potpune devastacije stećci su stajali na parcelama 2369 i 2370 te na dijelu seoskog puta, na površini od oko 675 m² (25 m /u pravcu S-J/ x 27 m /u pravcu I-Z/), ne računajući već ranije izmještenih osam stećaka oko zgrade Mjesne zajednice. Tokom arheoloških radova, svi su stećci koji su bili zgurani uz rubove lokaliteta opkopani, i pri tome su u kvadratima E1 i E2 otkriveno je još nekoliko spomenika ili njihovih ostataka. (Pl. 3).



Sl 2. Smjestaj lokaliteta Han. Snimljeno sa Kuka



Pl. 2 Katastarski plan lokaliteta Han



Pl. 3 Odnos grobova i stećaka. Razmještaj stećaka prema aerosnimku.
Stećci u kv. B1-F1 i E2

Metoda i tok istraživanja

Geometri iz općine Trnovo, na osnovu katastarskog plana ponovo su snimili parcele na kojima je groblje sa stećcima i postavili kvadratnu mrežu s kvadratima 5 x 5 m. Prije pristupanja iskopavanju izmjerene su nivelman-ski sve relevantne visinske kote na zatečenom, grubo niveliranom terenu, što znači da odgovaraju sadašnjem stanju, a ne stanju prije devastacije. Na geodetskoj i katastarskoj karti ovog područja označena je na lokalitetu "Han" samo jedna kota apsolutne visine 1163 m.

Poredeći stajnu točku koja se nalazi 1161.83 prema svemu sudeći, pri definitivnom rasplaniravanju terena, skinuto je najmanje oko 1.5 metra zemlje od prvobitne visine. Centar lokaliteta sa stećcima nalazio se na malom uzvišenju, na liniji D1 kvadratne mreže, koje je padalo ka sjeveru i jugu i istoku. To se vidi i prema konfiguraciji obližnjeg netaknutog terena na kojem je mezarje. Iako je između ta dva groblja rov, očito je da pripadaju istoj prirodnoj konfiguraciji terena⁶.

⁶ Pošto tokom iskopavanja nije uspostavljena apsolutna kota, tj. stajna mjerna tačka, odlučeno je da to bude kota na jugozapadnom uglu obližnje zgrade Mjesne zajednice kao

Uz cijeli tok iskopavanja vršeno je ispitivanje mještana i vlasnika zemljišta o prvobitnom stanju na terenu. Jedino što se moglo saznati da su mještani po povratku u Šabiće poslije rata naišli na poremećene stečke i nanose zemlje koji su služili pripadnicima UNPROFOR-a, vjerojatno, kao grudobrani. Međutim, pomoću tih iskaza nije bilo moguće u dovoljnoj mjeri spoznati koliki su bili poremećaji na lokalitetu tokom perioda 1993-1999. godine. Stoga je jedini validni podatak u koji se moglo pouzdati bio aerofotogrametrijski snimak terena iz 1981. godine.

Tvrđ i utaban gornji sloj skinut je mašinski, do dubine od 0,3-0,5 m. Prirodna podloga na lokalitetu sastoji se od laporaste zemlje koja se pretvara vremenom u škriljevac, koji stanovnici zovu »škrilja«, i teško se kopa. Poremećaji na lokalitetu nastali su uslijed zemljanih vojnih radova, kao i poslijeratnog niveliranja terena teškim građevinskim mašinama, kojima je tokom 1999. ili 2000. godine građen obližnji put dolinom rijeke Rakitnice. Tragovi vojnog djelovanja, koji su vidljivi u profilima otkopa u kojima se mjestimično pojavljuju u sadašnjem površinskom sloju debelom do 0.5 m vreće sa pijeskom, i sloj nabijenog rječnog šljunka kojim je nasipan teren, a raznog suvremenog otpada je bilo mjestimično do dubine 0,7 do 1 m (Sl. 3).



Sl. 3. *Primjer profila s vrećom za vojne potrebe*

jedina betonska točka. Kad je već sva dokumentacija, geodetska i arheološka bila izrađena, naknadno smo dobili od geodetskog inženjera PTT-a, gospodina Orhana Beganovića, čija je ekipa vršila istovremene radove, apsolutnu vrijednost te tačke 1161.83 m. Stoga je odlučeno da sve kote računaju od 0 vrijednosti i tako su označene u dokumentaciji (npr. 0-1.01). Ovom prilikom zahvaljujemo radnicima geodetske službe općine Trnovo na ukazanoj svekolikoj pomoći, a posebno dipl. ing. Orhanu Beganoviću iz PTT-a.

Vjerojatno je do toga došlo pri definitivnom ravnanju terena 1999. godine, jer je UNPROFOR tokom rata »odrezao« samo istočni dio brežuljka uz cestu radi proširenja parkinga. Ispod suvremenih nasipa je prirodna laporasta podloga u koju su ukopani grobovi. Iskop je išao vrlo sporo jer se na pojedinim dijelovima lokaliteta skoro na površini pojavila zdravica koja je na ovom terenu mjestimično veoma tvrda, već petrificirana ilovača, a ima i velikih komada kamenja.

Istraživanjima je obuhvaćena površina od ukupno 663 m², sistemom kvadratne mreže, postavljene u osnovnom pravcu pružanja terena sjever-jug. Djelomično su ostali neispitajni kvadrati: A6, A7, B7, C7, D7 i E7 (6 x 25 m² = 135 m²), tj istočna linija A7-E7. Iskopavanjem ovih kvadrata uništio bi se glavni asfaltirani put kroz selo, što bi onemogućilo pristup svim glavnim objektima u selu (Pl. 3). Glavnina stećaka prvobitno se nalazila u kvadratima A6, A7, B7 (ukupno 9 stećaka), a u ostalim kvadratima po jedan ili 2 komada, ukupno 4 stećka). Iskopavanje nije izvršeno ispod 13 stećaka.

5. Kataloški opis grobova

Grob br. 1 – Dubina 1,32 m; dužina 0,49 m; orijentacija jugozapad-sjeveroistok s odklonom od 1⁰ ka zapadu. Oštećen dječji skelet. Konstatiran dio kalote i dio nogu.

Grob br. 2 – Dubina 1,77 m; dužina 0,58 m; orijentacija jugozapad-sjeveroistok s odklonom od 15⁰ ka zapadu. Ostatak glave i gornjih dijelova ruku odrasle osobe. Glava položena frontalno.

Grob br. 3 – Dubina 1,34 m; dužina 1,28 m; orijentacija zapad-istok sa odklonom od 16⁰ ka jugu. Skelet odrasle osobe, bez glave, desne ruke i dijela karlice. Podlaktične kosti lijeve ruke kod potkoljeničnih kosti lijeve noge. Ispod skeleta tragovi daske.

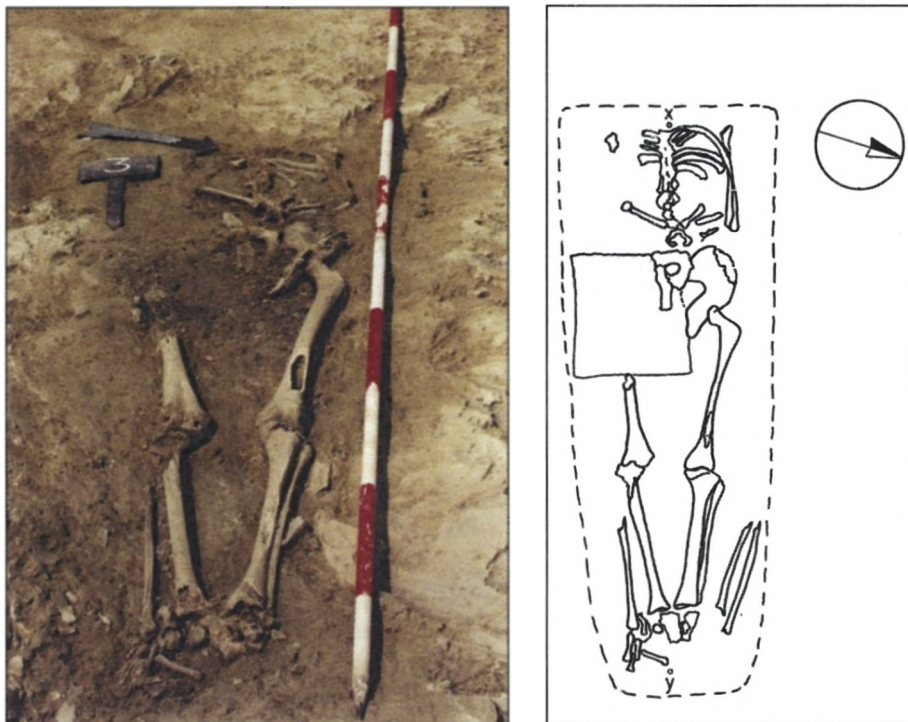
Grob br. 4 – Dubina 1,34 m; dužina 1,62 m; orijentacija zapad-istok s odklonom od 16⁰ ka jugu. Ostaci skeleta odrasle osobe. Bez glave. Lijeva ruka savijena prema desnom ramenu. Položaj desne ruke se ne može ustanoviti (Sl. 4 i 4a).

Grob br. 5 – Dubina 1,37 m; dužina 1,86 m; širina 0,50 m; visina 0,60 m; orijentacija sjever-jug sa odklonom od 20⁰ ka zapadu. Grobna konstrukcija se sastoji od 4 kamene ploče. Bočne ploče su složene u vidu dvoslivnog krova. Čeona i donožna, jedva pritesane ploče, samo su prislonjene uz krajeve bočnih strana (Sl. 26). Dobro očuvan skelet odrasle osobe leži na sloju šljunka i laporastog krečnjaka, debelom 6 cm. Glava dislocirana, ali po položaju donje vilice vidi se da je bila položena frontalno. Desna ruka pružena niz tijelo (Sl. 5, 5a i b).

Grob br. 6 – Dubina 1,69 m; dužina 1,87 m; orijentacija sjeverozapad-jugoistok s odklonom od 3⁰ ka zapadu. Nedovoljno očuvan skelet odrasle osobe. Glava položena frontalno. Lijeva ruka savijena ka desnom ramenu.

Grob br. 7 – Dubina 1,39 m; dužina grobne rake 1,06 m; širina 0,45 m; orijentacija sjeverozapad-jugoistok s otklonom od 1^o ka sjeveru. Skoro uništen skelet (dužine 0,65 m), sa tragovima lubanje i jednog fragmenta kosti ruke. Prema nalazu tragova drveta u grobu i glavi željeznog klina, vjerojatno je sahrana izvršena u drvenom sanduku.

Grob br. 8 – Dubina 1,37 m; dužina ostataka rake 0,82 m; širina 0,58 m; orijentacija sjeverozapad-jugoistok s otklonom od 9^o ka zapadu. Skoro uništen skelet odrasle osobe (dužina 0,35 m). Prema poziciji dijela lubanje i donje vilice, položaj glave je frontalan. U gornjoj polovini rake ostaci daske.



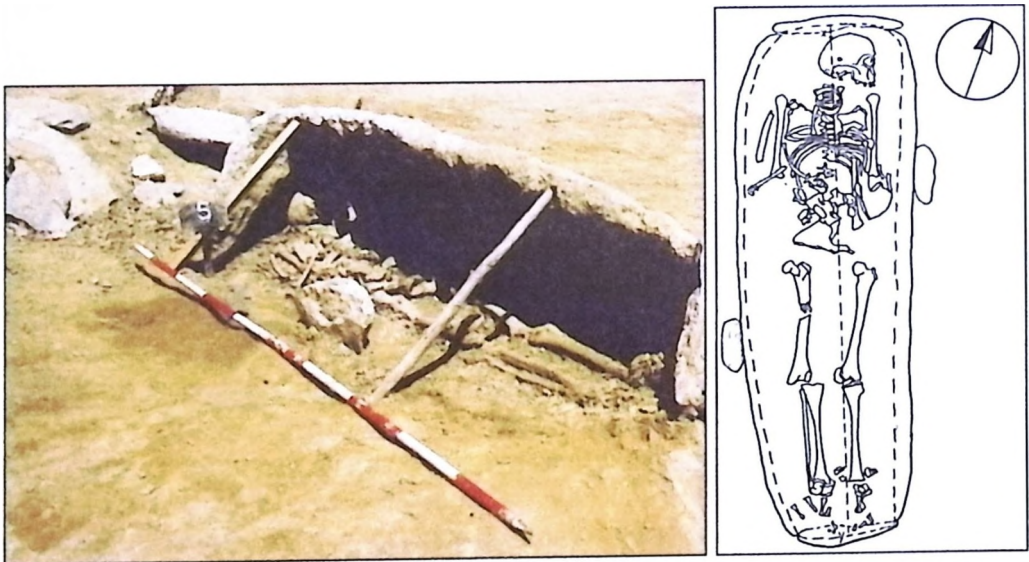
Sl. 4 *Grob 3*

Grob br. 9 – Dubina 0,90 m; dužina 0,60 m; orijentacija sjeverozapad-jugoistok s otklonom od 11^o ka sjeveru. Krajnje uništen grob. Nekoliko ostataka kosti glave i ekstremiteta.

Grob br. 10 – Dubina 1,53 m; dužina 1,95 m; orijentacija sjeverozapad-jugoistok s otklonom od 10^o ka sjeveru. Skelet odrasle osobe. Kostí lubanje smrskane i izdrobljene. Prema tragovima zuba glava je položena frontalno. Lijeva ruka opružena uz tijelo. Uz skelet je nađena glava željeznog klina, pa se pretpostavlja da je sahrana izvršena u sanduku. Kod nogu veliki prirodni kamen u pravcu orijentacije groba (Sl. 6).



Sl. 5 Grob 5



Sl. 5a i Sl. 5b. Grob 5 unutrašnjost; Grob 5



Sl. 6 Grob 10



Sl. 7 Grob 13

Grob br. 11 – Dubina 1,43 m; dužina 0,63 m; orijentacija sjeverozapad-jugoistok s otklonom od 17° ka sjeveru. Uništeni i razneseni ostaci skeleta odrasle (?) osobe. Prema položaju ostataka kosti lubanje, glava položena frontalno. Kao i kod groba br. 10 prirodna stijena kod nogu.

Grob br. 12 – Dubina 1,45 m; dužina 0,75 m; orijentacija sjeverozapad-jugoistok s otklonom od 9° ka zapadu. Nalaz jednog zuba i jedne kosti donjeg ekstremiteta.

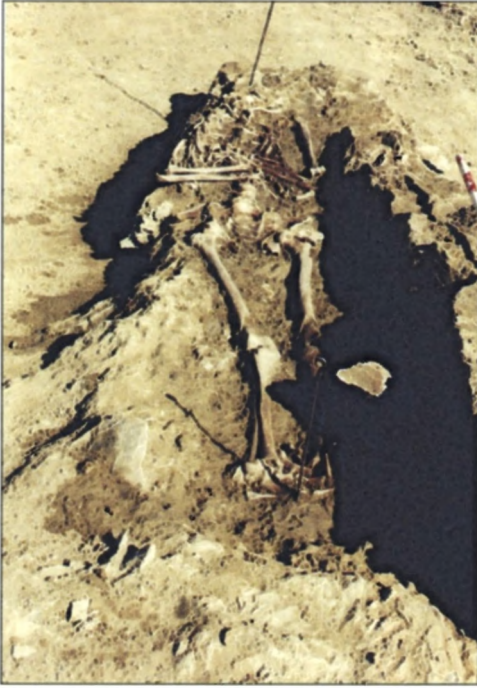
Grob br. 13 – Dubina 1,30 m; dužina 0,93 m; orijentacija sjeverozapad-jugoistok s otklonom od 11° ka sjeveru. Kostu nogu odrasle osobe. Između njih ostaci daske (Sl. 7).

Grob br. 14 – Dubina 1,54 m; dužina 1,82 m; orijentacija sjeverozapad-jugoistok sa otklonom od 8° ka sjeveru. Skelet odrasle osobe. Oštećena lubanja, ruke prekrížene na pojasu (Sl. 8 i 8a).

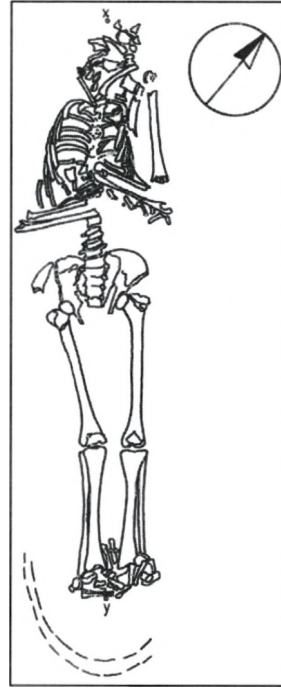
Grob br. 15 – Dubina 1,51 m; dužina otkopanog dijela groba 1,20 m; orijentacija sjeverozapad-jugoistok sa otklonom od 5° ka sjeveru. Krajnji ostaci skeleta odrasle osobe. Prema položaju očuvane donje vilice glava položena frontalno. Jaki ostaci dasaka u grobu .

Grob br. 16 – Dubina 1,43 m. Krajnji ostaci kosti lubanje(?).

Grob br. 17 – Dubina 1,54 m; dužina 1,52 m; orijentacija sjeverozapad-jugoistok sa otklonom od 1° ka sjeveru. Jako uništen skelet odrasle osobe. Glava položena frontalno. Lijeva ruka spuštена u krilo (Sl. 9).



Sl. 8 *Grob 14*



Sl. 8a *Grob 14*



Sl. 9 *Grob 17*



Sl. 10 *Grob 19*

Grob br. 18 – Dubina 1,75 m; dužina 0,35 m; orijentacija sjeverozapad-jugoistok sa otklonom od 5° ka zapadu. Ostaci lubanje odrasle osobe. Glava položena frontalno.

Grob br. 19 – Dubina 1,72 m; dužina 1,75 m; orijentacija sjeverozapad-jugoistok s otklonom od 1° ka sjeveru. Ostaci skeleta odrasle osobe. Poremećene kosti lubanje. Lijeva ruka na pojasu, desna spuštена u krilo (Sl. 10).

Grob br. 20 – Dubina 1,70 m; orijentacija sjeverozapad-jugoistok sa otklonom od 3° ka zapadu. Grob zalazi u profil. Stoga su otkriveni samo dijelovi donjih ekstremiteta i uz njih glavice od četiri željezna klina, pravilno raspoređene. Vjerojatno je sahrana izvršena u drvenom sanduku.

Grob 21 – Dubina 1,34 m. Grob u potpunosti zalazi u zapadni profil kvadrata B7. U tom kvadratu se prvobitno nalazila glavina stećaka uz glavni seoski put. Nije otkopavan jer se nalazi ispod ruba puta.

Analiza materijala

Osnovni problem se sastojao u povezivanju rasporeda istraženih grobova i nadgrobnika. Pri zatečenom stanju na lokalitetu bilo je nemoguće pripisati određeni stećak određenom grobu. Zato je izvršen jedini mogući pokušaj da se prema rasporedu stećaka sa aerofotogrametrijskog snimka iz 1981. godine i nađenih grobova uspostavi veza prema broju grobova, orijentaciji spomenika i grobova, te njihov razmještaj (Pl. 3). Prema gustini i broju stećaka očekivao se nalaz grobova za oko 30% veći od broja nadgrobnika. Poznato je da se u nekropolama sa stećcima često nailazi i na grobne konstrukcije od poslaganog kamenja na površini, koje su u ovom slučaju, ako ih je bilo uništene. Nađen je svega 21 grob, tj. 36% od broja stećaka (58). Bez obzira na tako neočekivano mali broj otkrivenih grobova, kao i mjestimično nepoklapanje položaja groba i nadgrobnika, očito je da su stećci polagani u istom pravcu kao i grobovi. Glavnina stećaka prvobitno je bila orijentirana je u pravcu sjeverozapad-jugoistok (35 primjeraka unutar kvadratne mreže), tj. u prirodnom pravcu pružanja terena, uz poneki izuzetak. Stećci su mogli kliznuti u odnosu na prvobitni položaj. Uz zapadni rub nekropole bila su samo tri stećka orijentirana u osnovnom pravcu jug-sjever uz mali otklon prema zapadu, što je vjerojatno posljedica malih pomjeranja. Ispod njih nisu nađeni grobovi (u kv. B2-B3; C2-C3). U središnjem dijelu, uglavnom u nizu A4, A5 do C3, C4, stećci su orijetirani u osnovnom pravcu istok-zapad s manjim otklonom u pravcu jugozapad-sjeveroistok.

Treća grupa grobova je u kvadratima D3, D4 do kv. F3. U sve tri navedene grupe orijentacija grobova i stećaka se poklapa.

Prema zatečenom stanju i stepenu uništenosti grobova vidi se da to nisu recentna uništavanja, već da su na razgrađivanje skeleta i u pojedinim grobovima drvenih sanduka, tokom pet stoljeća djelovale prirodne okolnosti, sastav i kvaliteta zemljišta u koje su pokojnici stavljeni.

Grobovi bez pripadajućih spomenika su: grob br. 3, 6, te 11, 16 i 17. Ova posljednja tri groba su uništena ukopavanjem električnog stuba.

Odnos groba br. 1 i obližnjeg stećka u sjeveroistočnom dijelu kv. B3, također nije jasan. Ukoliko je došlo do proklizavanja spomenika, na prirodan način nije mogao doći u postojeći položaj, iako je orijentiran kao i najveći broj stećaka. Može se pretpostaviti da je naknadno stavljan na grob, ali je postavljen u smjeru suprotno od smjera ukopa.

Grobu br. 5 vjerojatno pripada stećak, nešto južnije od njega u kv. E3. Tu je moglo doći do prirodnog pomjeranja stećka. Isti slučaj se mogao desiti i s grobovima br. 9 i 12. Ostali grobovi se više manje mogu vezati za stećke neposredno uz njih.

Glavnina grobova ima orijentaciju kao i većina stećaka u osnovnom pravcu sjeverozapad-jugoistok (grobovi br. 5-15, 17-20), s manjim ili većim otklonom prema zapadu ($3-9^{\circ}$) ili sjeveru ($1-17^{\circ}$).

Druga grupa od svega 4 groba orijentirana je u osnovnom pravcu JZ-SI sa otklonom ka zapadu od $1-15^{\circ}$ (grobovi br. 1, 2), ili od 16° ka jugu (grobovi br. 3 i 4). Ti grobovi su u istom arealu, u kvadratima A4-C4 i A5-C5 kao i stećci orijentirani u istom smjeru.

Grobovi su ukopani u zemlju pjeskulju, laporovitu glinu koja se pretvara u "škrilju", krečnjak. Teško je ustanoviti, iz naprijed navedenih razloga, prvobitnu dubinu ukopa. Poznato je da su ukopi ispod stećaka dosta duboki, što je uvjetovano, između ostalog težinom nadgrobnika. Izuzimajući ekstremno visok ukop groba br. 9, svega 0,9 m ispod nulte kote, svi ostali grobovi bili su ukopani od 0,4 do 0,9 m dublje od pomenutog groba. Unutar te dubine mogu se izdvojiti tri grupe dubine ukopa: grobovi ukopani na dubini od 1,30-1,39 m (br. 1, 3, 4, 7, 8, 11, 13, 16 i 21), na dubini od 1,45 do 1,54 m (br. 5, 10, 12, 14, 15 i 17) i na dubini od 1,70-1,77 m (br. 2, 6, 18, 19 i 20).

Nije primijećeno grupiranje grobova prema dubini, a ni očuvanost grobova nije zavisila od dubine ukopa, osim možda groba br. 9. Između stećaka i grobova nisu polagane ploče koje bi štatile nadgrobnik od propadanja u zemlju, a ujedno i grob od težine stećka. Pri vraćanju stećaka, kad se ukazala mogućnost analize oblika svih kamenih ostataka, ni jedan ostatak koji bi ličio na ploču nije nađen, vjerojatno zato jer je tlo u koje su ukopavane rake bilo tvrdo, a grobovi su bili duboko ukopani. Kad se analizira koliko je zemlje skinuto pomenutim radovima 1993-1999. godine, jasno je da su grobovi prvobitno bili ukopani mnogo dublje od dubine koja je zabilježena. arheološkim istraživanjima. Prema podacima koje daju profili, dno grobnih raka se nalazilo na dubini od najmanje 0.5 m u zdravici, čiji je nivo ostao netaknut pri skidanju gornjih slojeva i ravnanjem terena (Sl. 11).

Sahrane su vršene na tri načina. Pokojnici su polagani: direktno u zemljanu grobnu raku (grobovi br. 1, 2, 4, 6, 9, 11, 12, 14, 17, 18 i 19; ukupno 12 grobova); u drvene sanduke zakovane željeznim klinovima (grobovi br. 3, 7, 8, 10, 13, 15 i 20; ukupno 7 grobova); ispod kamene konstrukcije grobne rake bio je samo grob br. 5.



Sl. 11 *Pogled na lokalitet nakon završenih arheoloških radova*

U grobu br. 16 koji je uništen ukopavanjem električnog stuba nije bilo moguće utvrditi način ukopa. Ostaci drva od sanduka ili dasaka u grobovima u većini slučajeva bili su bolje očuvani od ostataka kosti i željeza. Stoga je razumljivo da stepen očuvanosti skeleta nije u ovom slučaju zavisio od načina sahrane, osim groba br. 5 u kojem je pokojnik položen u posebno konstruiran kameni grob. Ležao je na sloju riječnog šljunka debelom 6 cm, a iznad njega je grobnica od 4 kamene ploče položene u vidu krova "na dvije vode". Skelet je izvanredno očuvan, čak i hrskavični dijelovi. Svi navedeni vidovi polaganja pokojnika u grob uobičajeni su u ovim krajevima tokom kasnog srednjeg vijeka. Najbližu analogiju nalazimo među kasnosrednjovnim ukopima na nekropoli u Mihaljevićima kod Rajlovca u Sarajevskom polju⁷.

U većini slučajeva u grobovima su sahranjene odrasle osobe. Mada je grob br. 1 dosta uništen, prema karakteristikama očuvanog dijela skeleta, pretpostavlja se da je sahranjeno dijete. U nekoliko grobova dob pokojnika se nije mogla odrediti čak ni tako grubom stepenu (grobovi br. 9, 12, 16, 18). Svi pokojnici su položeni na leđa. Položaj glave, ruku i nogu nije bilo u većini slučajeva moguće ustanoviti radi oštećenosti skeleta. Dva groba nisu istražena do kraja (grobovi br. 20 i 21). Glave svih pokojnika su uvijek položene

⁷ Miletić 1956, 24.

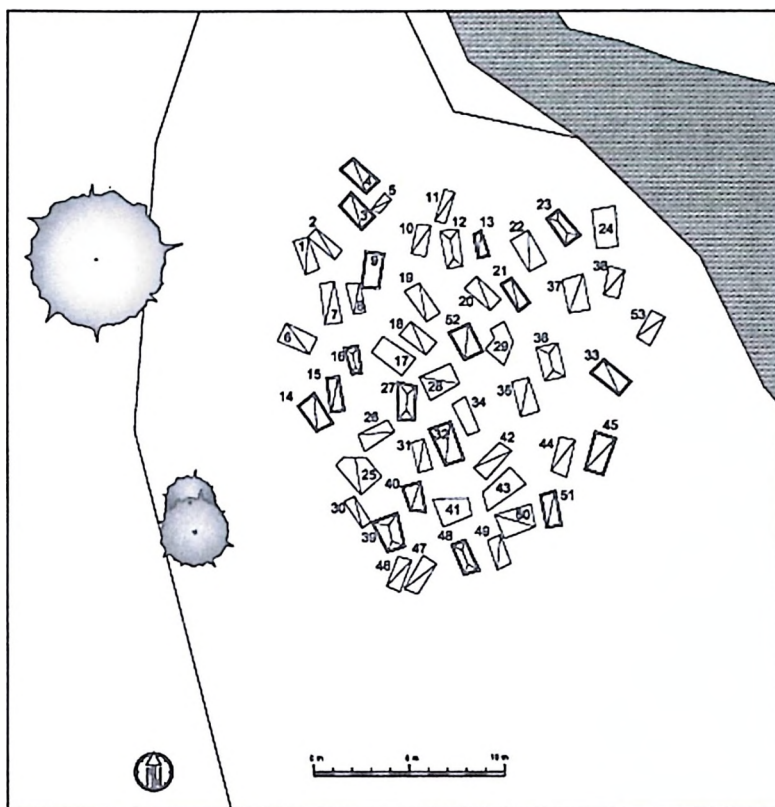
na JZ ili SZ ili zapadnoj strani, tj. pogled im je bio uperen ka istoku. U pet slučajeva kosti glave nisu nađene (grobovi br. 3, 4, 12 i 13), a u pet grobova kosti glave su bile u tako trošnom stanju da se nije mogao konstatirati njen položaj (grobovi br. 1, 7, 9, 14 i 19). Ipak, u preostalim grobovima, njih desetak, položaj glave je bio frontalni, što je također uobičajen način u većini grobova ovog perioda. Položaj ruku, prema kostima koje su preostale bio je različit. U deset grobova kosti ruke su potpuno ili skoro nestale (grobovi br. 1, 6, 8, 9, 11, 12, 13, 15, 16 i 18). U dva groba (grobovi br. 2 i 3) nemoguće je od preostalih dijelova kosti ruku bilo ustanoviti njihov položaj. U nekim grobovima mogao se ustanoviti samo položaj jedne ruke dok su kosti druge uništene ili poremećene (u grobu br. 4: ruka savijena ka suprotnom ramenu; br. 5: pružena uz tijelo i u br. 17 položena u krilo). Svega u četiri groba ustanovljen je položaj obje ruke (grob br. 6 desna ruka u krilu, lijeva savijena ka suprotnom ramenu; br. 10 položene uz tijelo; br. 14 prekrížene na pojasu i br. 19 desna u krilu, lijeva na pojasu). No, bez obzira na mali uzorak, jasno je da se radi o uobičajenim položajima ruku pri sahrani, konstatiranim u mnogim istraženim grobljima tog perioda.

U deset grobova nisu sačuvane kosti nogu (br. 1, 2, 7, 8, 9, 11, 12, 15, 16 i 18). U preostalih devet grobova noge su bile ispružene.

Način sahrane pokojnika na ovom groblju, ni po čemu se ne razlikuje od dosada poznatih. Očito je također da su u njemu sahranjeni predstavnici kršćanske zajednice, prema položaju glave i usmjerenosti pogleda, prekrížanim rukama na pojasu ili na ramenima, te pomanjkanju bilo kakvih priloga u grobovima.

Opis nekropole poslije vraćanja stećaka na prvobitnu lokaciju

Areal groblja pri vraćanju stećaka je u odnosu na prvobitno stanje, morao biti smanjen za 145 m² zbog proširenja puta s istočne strane i zahtjeva vlasnika posjeda na zapadnoj i južnoj strani da se stećci na tim mjestima ne postavljaju. Svi spomenici vraćeni su na areal dimenzija 21 x 23 m, tj. na oko 480 m². Na srednjovjekovnom groblju u Šabićima postavljena su 2002. godine 52 stećka, tj. 6 manje nego što ih je zabilježio Š. Bešlagić, a njegov podatak nije siguran, vjerojatno je stećaka bilo više. Od toga je kod 50 stećaka identificiran oblik. U taj broj spadaju i komadi stećaka br. 29, 39, 44, toliko razlupani da se njihovi dijelovi ne mogu spojiti. Dvije su skupine (br. 34,43) sastavljene od nekoliko razbijenih komada neidentificiranog oblika, a vraćene su na nekropolu da ostanu kao trajno svjedočenje da su nekada tu postojali, te da potpuno ne propadnu. Stećak br. 53 prvobitno je pripadao nekropoli Dolovi. Nađen je kod Hair česme, 2 km zapadno od Šabića na putu za Sinanoviće, ispod nekropole Dolovi, s koje je vjerojatno skliznuo. Prenosom na nekropolu u Šabiće spašen je od daljeg propadanja (Pl. 4, Sl. 12).



Pl. 4. Raspored stećaka 2002. godine



Sl. 12 Pogled na nekropolu sa SZ, u ljeto 2005. godine



Sl. 13 *Istočna strana nekropole*

Katalog stećaka

1. Sanduk, dim. 1,8 (dužina) x 0,75 (širina) x 0,75 (visina) m. Orijehtacija sjever-jug. Neoklesano dno, malo zaobljeno. Pri dnu odbijen jugozapadni ugao.

2. Sanduk, dim. 1,8 x 0,7(0,6) x 0,68 (63) m. Orijehtacija sjeverozapad-jugoistok. Na vodoravnoj gornjoj ploči prirodna rasjeklina. Na užim stranama, čeonj i donožnoj su prirodne žile u kamenu, pa se na južnoj strani dio stećka po toj žili odlomio. Uz jugoistočni ugao pripojen mali nedostajući dio.

3. Sanduk sa postoljem, dim. sanduk:1,45 x 70(75) x 0,42 m; postolje 1,8 x 1,05 x 0,35(30) m. Orijehtacija sjeverozapad-jugoistok. Na postolju su jaka napuknuća, a nedostaje mu sjeverozapadni dio.

4. Sanduk sa postoljem, dim. sanduk 1,6 x 0,6(0,3) x 0,6 m; postolje 2 x 1,1 x 0,24 m. Orijehtacija sjeverozapad-jugoistok. Dio gornje površine sanduka je odlomljen, tako da je donožni dio kos. Uništen jugozapadni dio postolja(Sl. 14).

5. Sanduk, dim. 1,1 x 0,48 x 0,23 m. Orijehtacija jugozapad-sjeveroistok. Oštećen na jugozapadnom kraju.

6. Sanduk, dim. 1,8 x 0,96 x 0,7 m. Orijehtacija zapad-istok, sa manjim otklonom u smjeru sjeverozapad-jugoistok. Oštećenje po prirodnoj žili u kamenu.

7. Sanduk, dim. 2 x 0,84 x 0,57m. Orijehtacija sjever-jug. Izlomljen u tri dijela.

8. Sanduk, dim. 1,62 x 0,85 x 0,73 m. Orijehtacija sjever-jug. Oštećen na sjeveroistočnom i jugozapadnom uglu.

9. Sanduk (?) s otučenom gornjom površinom i postoljem, očuvane dimenzije sanduka 1,6 x 0,8 x 0,22 m; postolje 2 x 1,1 x 0,28 m. Orijehtacije sjever-jug. Stećak ima masivno postolje, ali je gornja površina spomenika toliko uništena da visina sandukla doseže jedva 0,22 m, pa nije poznato da li je bio sanduk ili sljemenjak.

10. Sanduk, dim. 1,63 x 0,8 x 0,52 m. Orijehtacija sjever-jug. Ukraas: vodoravna ploha po sredini podijeljena urezanom podužnom crtom.

11. Sanduk koji se sužava pri dnu, dim. 1,8 x 0,62(57) x 0,54 m. Orijehtacija sjever-jug, sa manjim otklonom u smjeru sjeveroistok-jugozapad. Okrnjen jugoistočni ugao.

12. Sljemenjak koji se sužava pri dnu, dim. 2 x 0,87(76) x 1,73 m. Ori-jentacija sjever-jug. Na više mjesta neznatno okrnjen.

13. Sanduk s odvojenim postoljem, dim. sanduk 1,38 x 0,56 x 0,5 m; postolje 1,57 x 0,73 x 0,1 m. Orijentacija sjever-jug sa manjim otklonom u smjeru sjeverozapad-jugoistok. Okrnjeni uglovi sjeverne, uže strane.

14. Sanduk s postoljem, dim. sanduk 1,7 x 0,92 x 0,57 m; postolje 1,9 x 1,25 x 0,2 m. Orijentacija sjeverozapad-jugoistok. Postolje je na pojedinim mjestima okrnjeno.

15. Sanduk s postoljem, dim. sanduk 1,6 x 0,6 x 0,48 m; postolje 1,9 x 0,8 x 0,2 m. Orijentacija sjever-jug. Sanduk je prelomljen na dva dijela, a ima napukline po prirodnim žilama u kamenu.

16. Sljemenjak s postoljem, dim. sljemenjak 1,45 x 0,63 x 0,75(0,6) m; postolje 1,65 x 0,63 x 0,2 m. Orijentacija sjeverozapad-jugoistok. Sljemenjak i postolje djelomično oštećeni na jugozapadnom uglu (Sl. 15).

17. Ploča, dim. 2 x 1,18(1,05) x 0,38 m. Orijentacija sjeverozapad-jugoistok.

18. Sanduk, dim. 1,7 x 0,85 x 0,58 m.

19. Sanduk, dim. 1,92 x 0,93 x 0,53. Orijentacija sjeverozapad-jugoi-stok. Vertikalna raspuklina po prirodnoj žili u kamenu.

20. Sanduk, dim. 1,74 x 0,81 x 0,67 m. Orijentacija sjeverozapad-jugo-istok. Manja oštećenja na uglovima.

21. Sanduk s postoljem, dim. sanduka 1,68 x 0,78 x 0,7 m. Orijentacija sjeverozapad-jugoistok. Spomenik dosta oštećen. Tragovi postolja jedva vidljivi. Gornja površina sanduka jako oštećena.

22. Sanduk, dim. 2 x 1,02 x 0,88 m. Orijentacija sjeverozapad-jugoi-stok. Obijen gornji jugozapadni ugao.

23. Sljemenjak na četiri vode sa postoljem, dim. sanduk 1,35 x 0,66 x 0,33 m; visina sljemena 0,17 m; postolje 1,76 x 1,03 x 0,15 m. Orijentacija sjeverozapad-jugoistok. Spomenik je pri pomjeranju pukao na dva dijela koja se mogu spojiti (Sl. 16).

24. Ploča, dim. 2,2 x 1,25 x 0,34(20) m. Orijentacija sjever-jug. Ošteće-na na bridovima.

25. Sanduk, dim. 2,05 x 1,53 x 0,94 m. Orijentacija sjeverozapad-jugo-istok. Obijena gonja trećina sjeverne čeonne strane.

26. Sanduk, dim. 1,82 x 0,90(0,77) x 77 m. Orijentacija sjeveroistok-jugozapad. Prirodno oštećenje na južnoj podužnoj strani. Odbijen sjeveroza-padni ugao.

27. Sljemenjak, dim. sanduk 1,93 x 0,75 x 0,90 m; visina sljemena 0,2 m; postolje sačuvano na podužnoj, istočnoj strani u dimenzijama 1,46 x 0,3 x 0,3 m. Orijentacija sjever-jug. Južna strana je u donjoj polovini jako oštećena (Sl. 17).

28. Sanduk, dim. 1,95 x 1,38 x 0,50 m. Orijentacija sjeverozapad-jugo-istok. Oštećeni bridovi.

29. a i b, dvije odbijene gromade istog sljemenjaka. Ne spajaju se.

30. Sanduk, dim. 1,63 x 0,56 x 0,53 m. Orijentacija sjeverozapad-jugo-istok. Obijen na gornjem jugoistočnom uglu.



Sl. 14 *Stećak br. 4*



Sl. 15 *Stećak br. 16*



Sl. 16 *Stećak br. 23*

31. Sanduk, dim. 1,53 x 0,72 x 0,62(0,55) m. Orijehtacija sjever-jug sa blagim otklonom u smjeru sjeverozapad-jugoistok. Na zapadnoj podužnoj strani oštećenja na uglovima.

32. Sanduk sa postoljem, dim. sanduk 2 x 0,91 x 0,63 m; postolje 2,25 x 1,28 x 0,25 m. Orijehtacija sjever-jug sa blagim otklonom u smjeru sjeverozapad-jugoistok. Postolje djelomično obijeno na južnoj polovini zapadne podužne strane. Sjeveroistočni ugao postolja odbijen i prislonjen u prirodni položaj.

33. Ploča, dim. 2,1 x 1,25 x 0,3 m, djelomično oštećenih bridova.

34. a i b. Dva komada istog stećka, ne spajaju se. Dim. a/ 1,23 x 0,9 x 0,6 m; b/ 0,6 x 0,5 x 0,34 m. Orijehtacija sjever-jug sa otklonom u smjeru sjeverozapad-jugoistok.

35. Sanduk, dim. 1,96 x 0,94 x 0,67 m. Djelimična oštećenja na sjevernoj, užoj plohi.

36. Sljemenjak, dim. 1,8 x 1,1 x 1,45 m (od toga visina sljemena 0,25). Orijehtacija sjever-jug s blagim otklonom u smjeru sjeverozapad-jugoistok. Ukrašen urezanom linijom na vrhu vertikalnih ploha. Ova linija odvaja krov od ostalog dijela sljemenjaka. Oštećenja na jugozapadnom donjem uglu.

37. Sanduk, dim. 1,77 x 1,08 x 0,76 m. Orijehtacija sjever-jug s blagim otklonom u smjeru sjeverozapad-jugoistok. Obijen jugoistočni donji ugao.

38. Sanduk, dim. 1,61 x 0,85 x 0,75 m. Orijehtacija sjever-jug s malim otklonom u smjeru sjeveroistok-jugozapad. Pri vrhu vertikalnih strana spomenik je ukrašen tordiranom trakom, širine 5 cm. Oštećenja na bridovima gornjeg dijela sanduka. Tordirana traka je očuvana na južnoj strani u cjelini, na malom dijelu zapadne strane, na srednjem dijelu istočne strane i u sjeveroistočnom uglu (Sl. 18).

39. Dio sljemenjaka s postoljem. Sačuvana je u cjelosti jedna bočna strana dužine 1,10 m (zajedno sa dijelom postolja), kompletne širine od 1 m, i visine 1,3 m (od toga visina sljemena 0,2 m). Uz ovaj fragment postavljena su još 4 odlomljena komada istog stećka, ali se ne mogu spojiti (Sl. 19).

40. Sanduk sa postoljem, dim. sanduk 1,63 x 0,80 x 0,85 m; očuvani dio postolja 1,55 x 1,15 x 0,15 m. Orijehtacija sjever-jug sa manjim otklonom u smjeru sjeverozapad-jugoistok. Sjeverna polovina vodoravne gornje plohe oštećena, kao i dio postolja.

41. a i b. Ploča, slomljena na dva nejednaka dijela. Dim. a/ 1 x 1,3 x 0,3 m; b/ 0,87 x 0,93 x 0,3 m. Orijehtacija zapad-istok. Dijelovi ploče su znatno oštećeni.

42. Sanduk, dim. 2 x 0,9 x 0,85 m. Orijehtacija sjeveroistok-jugozapad. Primjetna su manja oštećenja na uglovima i prirodne raspukline.

43. a, b, c Tri komada različitih stećaka.

44. a, b, c, d Četiri dijela jednog stećka u obliku sanduka koji se ne mogu spojiti.

45. Sanduk sa postoljem, dim. sanduk 1,9 x 1,05 x 0,65 m; postolje 2,2 x 1,25 x 0,3 m. Orijehtacija sjever-jug s manjim otklonom u smjeru sjeveroistok-jugozapad. Na cijelom sanduku su primjetna oštećenja.

46. Sanduk, dim. 1,8 x 0,75 x 0,6 m. Orijehtacija sjever-jug sa otklonom u smjeru sjeveroistok-jugozapad. Neznatno oštećene na sjeverozapadnom uglu.

47. Sanduk, dim. 1,94 x 0,9 x 0,65 (0,56) m. Orijehtacija sjever jug sa otklonom u smjeru sjeveroistok-jugozapad. Na spomeniku su primjetna prirodna oštećenja.

48. Sljemenjak sa postoljem, dim: sanduk 1,7 x 0,8 x 0,63 (od toga visina sljemena 0,15) m; djelimično oštećeno postolje očuvanih dimenzija 1,85 x 1,1 x 0,17 m. Na južnoj strani odbijen dio sljemena.

49. Sanduk, dim. 1,65 x 0,77 x 0,54 m. Orijehtacija sjever-jug s blagim otklonom u smjeru sjeverozapad-jugoistok. Ukraas urezan na gornjoj vodoravnoj plohi u vidu štapa u obliku slova T. Dužina štapa 0,95 m. Na spomeniku su vidljiva prirodna i mehanička oštećenja.

50. a i b Sanduk, prelomljen na dva dijela. Dim. a/ 1,5 x 1,32 x 0,58 m; b/ 0,60 x 1,1 x 0,58. Između ova dva dijela nedostaje središnji dio spomenika. Orijehtacija zapad-istok.

51. Sanduk s postoljem, dim. sanduk 1,75 x 0,82 x 0,5; postolje 2 x 0,95 x 0,30 m. Orijehtacija sjever-jug. Djelomično oštećena gornja vodoravna ploha sanduka i dio postolja.

52. Sanduk s neznatno naglašenim postoljem na južnoj strani. Dim. sanduk 1,73 x 1,2 x 0,9 m. Orijehtacija sjever-jug sa blagim otklonom u smjeru sjeverozapad-jugoistok. Jače mehaničko oštećenje na jugozapadnom uglu.

53. Sanduk, dim. 1,7 x 0,75 x 1,05 m. Orijehtacija sjeveroistok-jugozapad. Ukrašeno je svih pet ploha. Svi bridovi su oivičeni tordiranom trakom. U sredini gornje vodoravne plohe urezan je mač sa nakrsnicom i jabukom. Bočne, podužne strane su ukrašene sa po pet polukružno zasvedenih arkada. Na južnoj strani je iznad arkada friz koji se sastoji od valovite linije iz koje izlaze male spiralne vitice. Površina sjeverne strane je isprana jer je stećak ležao pored Rakitnice. Na toj strani je, iznad središnjih arkada, pet stiliziranih poprsja, a iznad krajnjih poprsja su spiralne vitice. Na zapadnoj, užoj strani je ukraas u vidu kraćeg štapa iz kojeg simetrično izlaze dvije spirale. Iznad svake spirale je dlan s raširenim prstima iznad kojeg je u gornjem južnom uglu rozeta, a u sjevernom polumjesec okrenut krakovima prema zemlji. Na, užoj, istočnoj strani ukraas je slabije čitljiv. U sredini je urezan kratak štap koji dolje završava potkovičastim ukraasom okrenutim prema zemlji. Gore su dvije veće simetrično postavljene spirale. U gornjem južnom uglu je također dio spiralnog ukrasa (Sl. 20).



Sl. 17 *Stećak br. 27*



Sl. 18 *Stećak br. 38*



Sl. 19 *Komadi uništenog stećka br. 39*



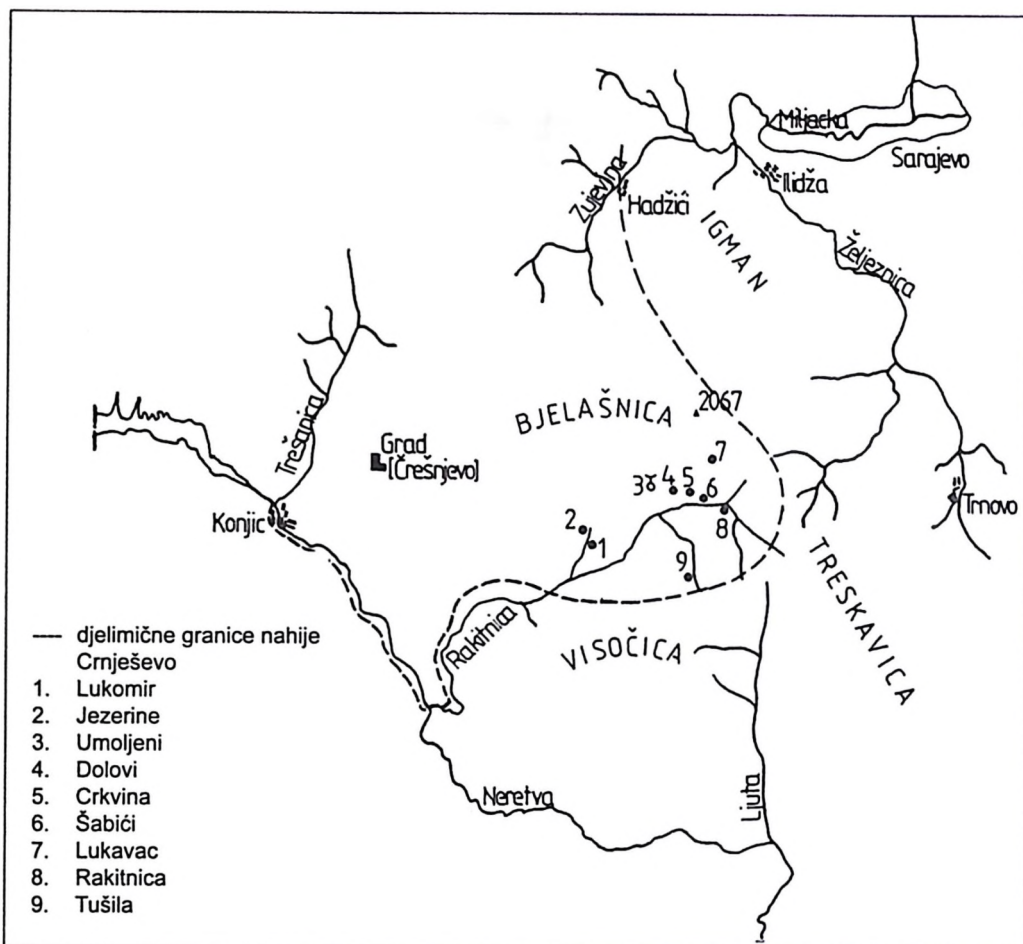
Sl. 20 *Stećak br. 53*

Analiza spomenika

U okolini sela Šabića postoji još nekoliko grobalja sa stećcima (u Umoljanima, Kramarima, Milešićima, Gornjem Lukavcu i Brdu (Sl. 21)*). Ova sela na jugoistočnim padinama ispod najvišeg vrha Bjelašnice, su u srednjem vijeku činila jednu manju teritorijalnu, ekonomsku i vjersku cjelinu. Karakteristike ovih grobalja na pomenutom teritorijalnom obuhvatu upućuju na istovremenost njihovog nastanka i postojanja, kao i na podjednaku ekonomsku moć sahranjenog stanovništva.

Sva se groblja nalaze uz lokalne puteve ili na kosama uz njih. Očito su Umoljani u kasnom srednjem vijeku i osmanskome periodu, pa sve do danas, bili vjerski centar ovog područja. U njima se nalazi glavna džamija za ovo područje. Na vrhu jednog obronka, jugoistočno od nekropole "Dolovi" je lokalitet "Crkvina" na kojem se nalaze neistraženi ostaci srednjovjekovne crkve.

* Bešlagić 1971. 179; Mutapčić 1988. 52. U podatku kod Mutapčić pogrešno navedeno selo. Umjesto Moćioći trebalo je pisati: Milešići.



Sl.21 Pregledna karta susjednih nekropola stećaka lokalitetu Šabića

Stećci su na ovom području klesani iz dvije vrste lokalnog, ne baš rezistentnog kamena. Poredeći dobro i ujednačeno oblikovanje i obradu kamena, broj ploča, sanduka i sljemenjaka, te ukrasne motive zastupljene na spomenutim grobljima, očigledne su pojedine sličnosti, ali i razlike. Kao oblik preovlađuju sanduci, na kojima se, u apsolutnom broju, najviše pojavljuju ukrasi. Slijede ih ploče, a najmanje ima sljemenjaka koji su, procentualno računajući, najviše ukrašeni. Na svim grobljima ima 80-95% neukrašenih spomenika. Ukrasi su uglavnom jednostavne urezane linije i tordirane vrpce, koje se pojavljuju i na lokalitetu "Han", na 3 stećka. Uz to, na ovom groblju na vodoravnoj plohi sanduka (br. 49) urezan je štap s ručkom u obliku slova U. Na lokalitetu "Dolovi" su zastupljeni najraznovrsniji reljefno izvedeni motivi, kojih nema na ostale dvije nekropole (friz od povijene lozice s trolistovima ili spiralama, križ, štit i kolo od 8 figura).

Brojno stanje stećaka na ovim grobljima kreće se od 20 spomenika na "Jezeru", u Gornjem Lukavcu, na lokalitetu "Dolovi" je 47 spomenika, i 58 na "Hanu" u Šabićima. Pošto se može računati na uništenje i nestanak nekog spomenika, obzirom na teren i vrstu kamena, brojno stanje spomenika u Šabićima i Umoljanima, govori u prilog da se radi o rodovskim grobljima, dok je groblje u Jezerinama moglo biti mjesto sahrane jedne, socijalno izdiferencirane porodice, koja je imala veze sa obližnjom tvrđavom na lokalitetu "Grad", što je čest slučaj u srednjovjekovnoj Bosni i Humu⁹.

Pojedini ukrasi kojima su stećci u gornjem toku Rakitnice ukrašeni, najčešće su zastupljeni motivi na istočnohercegovačkim stećcima. To su, prije svega, frizovi od povijene lozice s trolistom i tordirano uže, a od mnogobrojnih predstava igara, kolo je kao motiv, jedan od najčešćih. Stoga se može zaključiti da su uticaji iz Hercegovine na ovom području vrlo jaki, kao što je to slučaj i sa područjem obližnje Treskavice¹⁰. Vjerojatno su oni posljedica prvo povremenog, a zatim stalnog naseljavanja Vlaha stočara iz istočne Hercegovine na ovim prostorima. Na cijelom području župe Črešnjevo, tj istočno od Konjica, na stećcima s kraja XIV i iz XV stoljeća osjeća se neposredan uticaj starog Huma, tj. Hercegovine. Negdje pri vrhovima Bjelašnice, na sjevernim padinama, bilo je razgraničenje između srednjovjekovnih župa bosanskog dijela župe Neretve i Vrhbosne. Na područjima susjednih župa Vrhbosne i Lepenice ovih uticaja iz starog Huma na stećcima nema.

U našoj nauci još nema potpunog saznanja o stećcima, kao ni potpunog rješenja za njihovu kronologiju, ali se ipak mogu izvesti okvirni zaključci. Natpisi na stećcima se javljaju tek od polovine XIV stoljeća. Prema njima je ustanovljeno da se nijedan sigurno datirani stećak u obliku sanduka ne pojavljuje ranije od tog perioda, a nijedan sigurno datirani stećak u obliku sljemenjaka nije stariji od kraja XIV stoljeća. Pouzdana datacija ukrašenih stećaka pada tek u drugu polovinu XIV stoljeća¹¹. Prema tome, nastanak ovih nekropola bi padao možda u kraj XIV ili u početak XV stoljeća. Intenzivno podizanje stećaka i povećana brojnost nekropola traje kroz cijelo XV stoljeće, sigurno do osvajanja ovih krajeva od strane Osmanlija 1463. godine, a možda u planinskim područjima i područjima gusto naseljenim Vlasima, kao na primjer u istočnoj Hercegovini, i nešto dulje, sve do prvih desetljeća XVI stoljeća.

Socijalni status sahranjenih unutar groblja sa stećcima u Šabićima nije moguće pobliže identificirati. Ustanovljene su tri vrste ukopa (u kamenom ograđenom grobu, u drvenim sanducima i polaganje pokojnika u zemlju), ali to za period kasnog srednjeg vijeka nije i dovoljan pokazatelj međusobnog socijalnog odnosa. Prije bi se takav odnos mogao ustanoviti na osnovu mjesta ukopa i grupiranja grobova, na primjer, neke porodice, unutar groblja, što se ovdje zbog nedovoljne očuvanosti grobova ne može primjetiti. Pomanjkanje

⁹ Bešlagić, 1971, 179; Andelić 1984, 487.

¹⁰ Bešlagić 1971, 52; 1982, 387.

¹¹ Andelić 1984, 490.

dijelova odjeće, dugmadi brokatnih niti ili nakita, prije bi se moglo pripisati ujednačenom socijalnom statusu članova roda, nego uništenosti nalaza.

Historijski i društveno-ekonomski okviri

U kasnom srednjem vijeku predio od rijeke Rakitnice na istoku do rječice Trešanice na zapadu pripadao je upravnom kotaru (knežiji) Črešnjevo unutar župe Neretve. Ova župa je početkom XV stoljeća bila podijeljena na dva dijela: bosanski i hercegovački. Graničnu liniju činila je rijeka Neretva. Bosanski dio protezao se do desne obale Neretve i pripadao je Kraljevoj zemlji, a predjeli na lijevoj obali pripadali su Humskoj zemlji, kasnije Hercegovini, tj. oblasnim gospodarima iz porodice Kosača.

Grad Črešnjevo u dolini Trešanice s detaširanim podgrađem, zvanim Neretva na desnoj obali rijeke Neretve (na teritoriji današnjeg Konjica), dostigao je najveći stepen razvoja tokom XV stoljeća, sudeći prema arheološkim i historijskim podacima. Grad je bio upravni centar knežije, a tu je bila i carina, jer je pored njega prolazio frekventan put iz doline Neretve do srednje Bosne¹². Vjerojatno je cijeli ovaj kraj pripadao feudalnom pojestu bosanskih kraljeva, tj. bio je kraljevska domena¹³.

Osmanlije su osvojili ovo područje do desne obale Neretve 1463. godine. U Črešnjevu su postavile posadu s dizdarom. U popisu iz 1469. godine navodi se tvrđava Črešnjevo u "Kraljevoj zemlji". Odmah po zauzeću osnovana je i nahija Črešnjevo. Od 1477. godine se ta nahija više ne spominje. Vjerojatno je tada grad napušten i razoren. Opće je poznato da su Osmanlije u prvim godinama svoje vlasti ostavljali i poštovali staru, tj. srednjovjekovnu teritorijalnu podjelu, tako da podaci iz tog perioda imaju retroaktivnu vrijednost¹⁴ (Sl. 21).

Skoro na cijeloj teritoriji knežije Črešnjevo živjela je velika skupina Vlaha-katunara, i to ne više kao polunomadski stočari, nego kao stalni naseljenici u okviru katuna, koji su bili pandan zemljoradničkih slavenskih općina. Predio jugoistočnog dijela Bjelašnice koji se nalazio na istočnoj granici pomenute knežije, bio je, po svemu sudeći, nastanjen vlaškim stanovništvom. Podrobnijim istraživanjima toponomastičke građe ustanovljeno je da u predjelima s vlaškim nazivima (Vlaščeta i Katun u Tušilima, ime sela Kramara, Vlaško greblje u Lukomiru), ima vrlo malo tragova seoske općinske organizacije. Na prostoru gonjeg toka Rakitnice, na kojem su smješteni i Šabići, prema toponomastici se mogu naslutiti tragovi jedne takve općinske organizacije. Selo-općinu sačinjavala je manja skupina rodovskih sela. Politička funkcija općine vršena je u gradu-utvrđenju. Iznad Lukavca se nalazi kota "Grad" koji je vjerojatno podigla seoska općina. Naime, u kasnom srednjem vijeku bila je evidentna težnja da svaka teritorijalno-politička jedinica

¹² Andelić, 1975, 157, 305; 1982., 113; Šabanović 1982, 126.

¹³ Andelić 1973, 243-245.

¹⁴ Šabanović 1982, 116, 126-128 sa H. Šabanović 1982, 116, 126 i kartom na strani 128; Andelić 1975, 308.

ima svoj grad. Obično se takva utvrđenja nazivaju samo "Grad" bez ikakvih bližih oznaka. U Umoljanima, Tušilima i Šabićima nalazi se toponim Varda koji ukazuje na organiziranu vojno-policijsku službu takvih jedinica. Općina je također imala zajednički kult. Često se kasniji centri džemata s džamijom poklapaju sa srednjovjekovnim općinskim kulturnim centrom. Izgleda da su Umoljani bili i ostali vjerski centar ove seoske općine. O tome svjedoče lokalitet "Crkvina", koji se nalazi između Umoljana i Šabića, kao i glavna džamija u Umoljanima. Međutim, na ovom području nema velikih nekropola seoskih općina, već rodovskih nekropola ili manjih nekropola pojedinih porodica. Njihova brojnost i smještaj daju podatke za praćenje procesa razvitka rodovskih sela i diferenciranje porodica unutar roda. Rodovska sela, po definiciji, nastaju iz sela-posjeda kada to dozvoljavaju biološki, ekonomski ili fizički rast, u uvjetima kada društveno-ekonomske norme ne sprečavaju održavanje posjeda kao ekonomske cjeline. Obično se taj preobražaj odvijao unutar slobodnih seoskih općina, a kao što se vidi, pretpostavlja se da je jedna takva općina postojala i na ovom području. Rodovska sela često imaju nazive izvedene od ličnog imena ili prezimena¹⁵. Jedan od primjera je i ime sela Šabića. Neki drugi toponimi govore u prilog mnogo starijem porijeklu ovih naselja. Jedan od naziva vezanih za kulturna mjesta predkršćanskog kulta je Igrište (nalazi se u Tušilima i Umoljanima) i obično se javlja u mjestima s crkvama.

Ima osnova za tvrdnju da je postavljanje stećaka bila privilegija i obaveza povlaštenih slojeva feudalnog društva. Nekropole na Bjelašnici i Visočici mogu se dakle pripisati Vlasima, a nastale su u periodu kada su oni stvorili stalna naselja i postali značajan ekonomski i politički faktor u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, vjerojatno krajem XIV i tokom XV stoljeća.

Summary

Archaeological excavation and reconstruction of the cemetery with tombstones on the site of „Han“ in the village Šabići on Bjelašnica Mountain (Trnovo Municipality)

Cemetery with a tomb stones in the village of Šabići near Sarajevo, is the example of destruction of the cultural heritage in Bosnia and Herzegovina during the last war 1992 -1995, by the domestic people as well by the UNPROFOR (United nation peace forces in Bosnia of that time). Using hard machinery, all

¹⁵ P. Andelić, 1975., 293.

of the tomb stones, about 60 of them, were moved from their original position, to the nearby terrains, and a hill where they were standing, was leveled for the parking of the local road. By that several tomb stones were broken, and many of their ornaments were knocked off. Couple years after the war, an initiative was made to get the tombstones back on their original position. The initiative was given by the Institute for protection of cultural-historical and natural heritage of Sarajevo Canton, and was financially supported by UNPROFOR and UNESCO. Archaeological excavation of medieval graves was made in 2001 and putting back tombstones on their primary location in 2002.

Village of Šabići is placed on southeastern side of Bjelašnica Mountain, on the 1100m of altitude. In the end of 15th century in this area, were group of villages, settled by Vlachs, from different parts of Herzegovina. Names of the villages as well as the cemeteries, with characteristically ornamented tombstones, are stating about it.

According to previous information about 58 tombstones on the cemetery, about 30 percent more of the graves there were expected. However, only 21 graves without any goods were discovered. Skeletons and traces of the grave pits were much damaged. Grave pits were buried into hard marl soil. Placement of the deceased and orientation of the graves is common to the latest medieval cemeteries in Bosnia and Herzegovina. Relation among graves and tombstones could be presumed by orientation of the graves and the tombstones in the preserved part of the cemetery. It seemed that, during the time, tombstones have been slid down, sunken or moved. Some of them (at least 7) were moved in 1981, for the village road extension, also then the aerial photogrametry was made. It was very hard to determine the pre-war condition of the necropolis. Only valid data we could get from the mention photograph of 1981, was not complete, because it was impossible to acquire all information from it.

Only after archaeological excavations, and placing back the tombstones, it was possible to examine every monument and obtain information of their characteristics. Tombstones are placed back on the 145 square meters smaller location, from the original one, which was conditioned by the land owners. On the necropolis were placed back 50 tombstones, for the 8 less comparing to the previous uncertain information. In this group are 3 broken tombstones which parts could have not been fixed. Two groups of the broken pieces of the different monuments are left on the necropolis as well, and tombstone number. 53 has been taken out from the river nearby. Characteristic for these tombstones is good manufacture, relatively massive voluminous and biggest representation of tombstones in the shape of coffin and several in shape of peak-roof solid blocks. Only few of them are ornamented, with very limiting, but typical choice of motives like: plastic spindly band or carved band. On one tombstone is carved motive of a stick with a handle in a shape of U letter. In the neighboring necropolis of Umljani, ornamental motives as the swaddled band with trefoil or wheel dancing or the arcades on the tombstone of 53 of Šabići, are the basic motives which are represented on the monuments in medieval Hum, present Herzegovina. According to the number of the tombstones, necropolis in Šabići, was probably family cemetery and it is attributed, like other neighboring necropolis, to Vlachs, that were intensively settling these areas during 15th century.

Literatura

- Andelić, P.* 1972, Bobovac i Kraljeva Sutjeska, stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću. Sarajevo 1972.
- Andelić, P.* 1975, Historijski spomenici Konjica i okoline. Konjic 1975.
- Andelić, P.* 1982, Teritorijalno politička organizacija župe Neretve i njezino mjesto u širim političkim okvirima. U: Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne. Sarajevo 1982, 85-116.
- Andelić, P.* 1984, Doba srednjovjekovne bosanske države. U: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast. Sarajevo 1984, 435-587.
- Beljkašić-Hadžidedić, Lj.* 1999, Bošnjačka nošnja na Bjelašnici. Sarajevo 1999.
- Bešlagić, Š.* 1971, Stećci. Kataloško topografski pregled. Sarajevo 1971.
- Bešlagić, Š.* 1982, Stećci. Kultura i umjetnost. Sarajevo 1982.
- Miletić, N.* 1956, Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca. Glasnik Zemaljskog muzeja (dalje GZM) (Sveska za arheologiju) n.s. sv. XI, 1956., 1-39.
- Mutapčić, S.* 1988, Močioći, Brda, Trnovo. Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1988.
- Popović, J.* 1932, Ljetni stanovi (mahale) na planini Bjelašnici, GZM (Sveska za prirodne nauke), XLIV-1932., 55-96.
- Šabanović, H.* 1982, Bosanski pašaluk. Sarajevo 1982.